

УДК 347.426.6 (477): 340.15 (37)
DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v3.2025.10>

О. І. Сафончик
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»
orcid.org/0000-0001-6781-8219

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ ЗА РИМСЬКИМ ПРИВАТНИМ ПРАВОМ ТА ЙОГО РЕЦЕПЦІЯ В УКРАЇНІ

Представлена стаття присвячена актуальним питанням питання відшкодування шкоди за римським приватним правом та його рецепція в Україні. В статті зазначено, що римське приватне право лягло в основу законодавства багатьох європейських держав, у тому числі й України, які або прямо запозичили римські правові поняття та інститути, або прийняли принципи римського права за зразки розробки кодексів нового часу.

Зроблено висновок, що з розвитком держав розвивається товарообмін, як усередині кожної держави, так і за її межами. Для врегулювання цивільних відносин, поряд з новими, як і раніше, застосовуються рецепційовані норми римського цивільного права.

В статті акцентовано увагу на тому, що к римському приватному праві шкода, заподіяна протиправними діями, підлягала відшкодуванню у всіх випадках. Навпаки, шкода, заподіяна правомірними діями, не підлягала відшкодуванню. Виходячи з цього, римськими юристами було зроблено спробу диференціювати підстави покладання відповідальності на особу, яка завдала шкоди, залежно від характеру дій заподіяння шкоди. Водночас вони звернули увагу також на необхідність визначення правових наслідків заподіяння шкоди правомірними діями.

При цьому, у процесі рецепції та подальшого пристосування римського права до регулювання змінних економічних відносин у тій чи іншій мірі були сприйняті сентенції римської юриспруденції щодо відповідальності за завдану шкоду.

В статті акцентовано увагу на тому, що норми римського приватного права заклали основу становлення, розвитку та вдосконалення правового регулювання відносин щодо відшкодування шкоди, зокрема, в цивільному праві України.

Ключові слова: цивільне право, цивільне законодавство, цивільні правовідносини, римське приватне право, рецепція, зобов'язання, не договірні зобов'язання, деліктні зобов'язання, збитки, шкода.

Safonchuk O. I. CERTAIN ISSUES OF COMPENSATION FOR DAMAGE UNDER ROMAN PRIVATE LAW AND ITS RECEPTION IN UKRAINE

The presented article is devoted to current issues of compensation for damages under Roman private law and its reception in Ukraine. The article notes that Roman private law formed the basis of the legislation of many European states, including Ukraine, which either directly borrowed Roman legal concepts and institutions or adopted the principles of Roman law as models for the development of modern codes.

It has been concluded that as states develop, trade evolves both within each state and beyond its borders. To regulate civil relations, alongside new norms, the received principles of Roman civil law continue to be applied as before.

The article emphasises that in Roman private law, damage caused by unlawful actions was subject to compensation in all cases. Conversely, damage caused by lawful actions was not subject to compensation. On this basis, Roman jurists attempted to differentiate the grounds for imposing liability on the person who caused the harm, depending on the nature of the actions that inflicted the damage. At the same time, they also drew attention to the necessity of determining the legal consequences of harm caused by lawful actions.

At the same time, in the process of reception and subsequent adaptation of Roman law to regulate variable economic relations, to a greater or lesser extent, the maxims of Roman jurisprudence concerning liability for inflicted harm were adopted.

The article emphasises that the norms of Roman private law laid the foundation for the establishment, development, and refinement of legal regulation concerning compensation for damage, particularly in the civil law of Ukraine.

Key words: civil law, civil legislation, civil legal relations, Roman private law, reception, obligations, non-contractual obligations, tortious obligations, damages, harm.

Постановка проблеми. Ще задовго до появи Риму на узбережжі Середземного моря існував жвавий торговий обмін між Єгиптом, Грецією, Карфагеном. З появою Римської Імперії, яка поступово стала центром світової торгівлі, відносини між її підданими стали регулюватися римським правом. Римське право несло у собі принцип універсальності, воно було прийнятним як для римлян, так і для громадян інших країн. Воно ввібрало у собі звичаї міжнародного обігу, виро-

блені століттями у відносинах, яким воно надало юридичну ясність і міцність.

Римське приватне право лягло в основу законодавства багатьох європейських держав, у тому числі й України, які або прямо запозичили римські правові поняття та інститути, або прийняли принципи римського права за зразки розробки кодексів нового часу.

З розвитком держав розвивається товарообмін, як усередині кожної держави, так і за її межами.

Для врегулювання цивільних відносин, поряд з новими, як і раніше, застосовуються рецепційовані норми римського цивільного права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичною основою дослідження стали праці відомих вітчизняних та зарубіжних науковців, як: В. І. Борисова, Л. М. Баранова, І. М. Ваганова, І. В. Віннічук, К. М. Глиняна, С. Д. Гринько, В. І. Гришко, О. В. Дзера, М. В. Домашенко, Ю. О. Заїка, Т. Є. Матвеєнко, О. С. Олійник, О. А. Підпригора, Є. О. Рябоконь, Є. О. Харитонов, О. І. Харитонova, Л. О. Шапенко та інші.

Метою статті є з'ясування особливостей рецепції Римського приватного права у законодавстві України стосовно питань правового регулювання цивільних відносин стосовно відповідальності за невиконання зобов'язань та відшкодування шкоди.

Виклад основного матеріалу. За невиконання чи неналежне виконання зобов'язання суб'єкт цивільних відносин несе цивільну відповідальність.

Спочатку (в древньому римському праві) така відповідальність мала особистий характер, тобто боржник відповідав своєю свободою та життям (наприклад, у Таблицях III, 6): «особиста відповідальність за зобов'язаннями впливала або з гарантії боргового зобов'язання особистістю боржника, або з спеціальної процедури самозакладу (*nexum*)» [5].

Сенсом зобов'язання була віддача себе у залежність через майнові вигоди. Несправний боржник підлягав продажу у рабство з громадських торгів, та якщо з отриманої суми кредитор отримував своє задоволення. Однак із IV століття до н.е. після ухвалення закону Петелія (*Lex Petelia*, 326 рік до н.е.) було встановлено лише майнову відповідальність боржника [8]. Відшкодування збитків (*damnum praestare*) поступово замінює сплату штрафу (тим більше помста) і тоді, коли шкода завдається правопорушенням.

Головною умовою відповідальності боржника була наявність провини (*Gai.3.211.*): «незаконно вбиваючим (чужого раба) вважається той, за наміром чи з вини якого скоєно вбивство, і немає жодного іншого закону, яким повинно стягнути штраф за збиток, заподіяний не протизаконним чином; внаслідок цього не піддається покаранню той, хто завдав шкоди якось випадково, без будь-якої провини і наміру» [6, с. 76–86]. Якщо невиконання зобов'язання відбулося з вини боржника, має місце *casus* (випадок). Під виною (*culpa*) розумілося недотримання тієї поведінки, яка потрібна правом [9, с. 121–123].

Вина в широкому значенні слова розпадалася на два види:

а) *умисел (dolus)*, коли боржник передбачає наслідки своєї дії чи бездіяльності та бажає цих наслідків (обман, злий умисел);

б) *необережність (culpa – вина в тісному значенні слова)*, коли він не передбачав, але мав передбачати ці наслідки.

Так відповідно до D.9.II.31: «якщо садівник упустисть з дерева сук або працюючий на підмостках уб'є людини, що проходить, упустивши щось, то вона відповідає, якщо впустисть у громадське місце, не крикнувши заздалегідь, щоб той, хто проходив, міг уникнути нещасного випадку. Але Муцій говорить навіть, що якщо це трапилось в приватному місці, то можна пред'явити позов на підставі провини: вина має місце тоді, коли не було передбачено те, що могло бути передбачено дбайливою людиною, або коли щось було оголошено лише тоді, коли вже не можна було уникнути небезпеки» [6, с. 31–37; 10].

Розрізняють кілька ступенів необережності:

– *culpa lata* – груба вина – надзвичайна недбалість, тобто. нерозуміння того, що всі розуміють;

– *culpa levis* – легка вина – має місце, коли не виявлено міру турботливості, властиву доброму господареві;

– *culpa (levis) in concreto* – вина за конкретним мірилом – має місце, коли боржником не дотримана той захід турботливості, який він виявляє у своїх власних справах;

– *culpa (levis) in abstracto* – вина, за абстрактним поняттям, має місце, тоді коли боржник відповідає за ту міру турботливості, яку виявляє найдбайливіший господар.

Під *casus* розуміли дію випадку, тобто технічний вираз для загибелі чи пошкодження речі, що відбулися без вини боржника. Було вироблено загальне правило: *casus a nullo praestantur* – за випадок ніхто не відповідає [5]. У цьому розрізняли: просто випадок (*casus*); дія непереборної сили (*vis major*), тобто випадок, якому неможливо протистояти (землетрус, обвал, повінь, корабельна аварія, напад розбійників, піратів, ворога). При сумлінному відношенні від відповідальності боржник звільнявся лише тоді, коли цьому не передувала вина [8].

Боржник мав дотримуватися турботливості (*diligentia*), проте міра необхідної турботливості у різних договорах була різна. Приватним видом турботливості була *custodia* [5]. *Custodia* (збереження речі) – відповідальність за випадок (без його вини). Таку відповідальність несли власники трактирів, заїжджих дворів, капітани суден під час пожежі речей постояльців та мандрівників [7, с. 353–365].

Межі відповідальності за окремими договорами. Відповідальність за зобов'язаннями передбачалася обсягом, передбаченому змістом обов'язки. Однак римські юристи визначали обсяг відповідальності за кожним договором окремо, щоб визначити форму та ступінь його провини в кожному випадку.

В основі такої відмінності ними було покладено вид договору та характер інтересів його сторін. За *dolus* відповідали завжди незалежно від характеру договору, при цьому не визнавалися дійсними угоди, в яких особа заздалегідь відмовлялася від свого права вимагати відшкодування навмисне заподіяної шкоди (вже заподіяна навмисне шкода може бути прощена потерпілим).

За грубу необережність боржник також відповідав за кожним договором (склалася навіть приказка: «*culpa lata dolo aequiparatur*», тобто груба необережність прирівнюється до наміру) [5]. Якщо договір було укладено у виключно інтересах кредитора, то боржника покладалася суворіша відповідальність, тобто навіть за легку необережність (наприклад, особа, яка приймає річ безкоштовне зберігання).

Якщо договір зважає на інтереси обох сторін, то боржник відповідав навіть за легку недбалість (наприклад, особа, якій дали річ у безкоштовне користування) [7, с. 353–371].

До необережності прирівнювали також *imperitia*, недосвідченість, невміння щось зробити (наприклад, особа береться виконати відому роботу і з недосвідченості виконує її неналежним чином (D.19.II.9.5)). В останньому випадку в наявності покладалася відповідальність через те, що він взявся виконати роботу як майстер своєї справи. Вина за конкретним мірилом враховувалася щодо меж відповідальності за договором товариства. Якщо договір було укладено лише на користь кредитора, боржник відповідав лише за *dolus* [1, с. 90–96].

Вчення про відшкодування збитків. За невиконання або неналежне виконання зобов'язання боржник відповідав переважно у вигляді обов'язку відшкодувати збитки (*damnum praestare*).

У сучасній цивілістиці шкода розглядається з погляду применшення матеріальних чи нематеріальних благ. Проте питання можливості відшкодування немайнової шкоди у римському праві залишається спірним. Найбільше значення мало відшкодування майнової шкоди. Шкода могла виникнути або внаслідок делікту, або внаслідок невиконання чи неналежного виконання договору. У всіх цих випадках виникало зобов'язання відшкодувати шкоду, хоча можна було також за спеціальним договором взяти на себе обов'язок відшкодування шкоди, що настає за певних обставин. Так, у римському цивільному праві склалося вчення про відшкодування збитків, як у зобов'язальному, так і у деліктному праві.

Шкодою вважалось всяке применшення блага, що належить особі. Грошове відшкодування шкоди називалося збитками. Заслуга римських юристів у тому, що вони не лише виробили дане поняття, а й розрізняли окремі види збитків, що, безсумнівно, свідчить про глибині їхніх уявлень.

Отже, збитки з погляду римських юристів складаються з:

а) *damnum emergens* – реальних збитків чи позитивних втрат, тобто. позбавлення того, що вже входило до складу майна цієї особи;

а) *lucrum cessans* – втраченої вигоди, тобто ненадходження у майно даної особи тих цінностей, які мали б надійти при нормальному перебігу обставин (тобто не будь обставини, яка є підставою відшкодування).

Це ілюструє наступний фрагмент з Інституцій Гая (Gai.3.212): «та й до того ж не тільки тіло вбитого оцінюється, але якщо, наприклад, хто вб'є раба і власник зазнає збитків, що перевищує вартість самого раба, то це береться до уваги; вбили, наприклад, мого раба, призначеного кимось спадкоємцем, перш ніж він за моїм наказом вступив урочисто у спадок. У цьому випадку береться до уваги не лише вартість його самого, а й втраченої спадщини» [2].

Судовою практикою в римському праві поступово було вироблено два підходи до викладу у формулі позову кондемнації, тобто обсягу відшкодування збитків:

а) *quanti ea res erit, tantam pecuniam condemnato* – скільки ця річ коштуватиме, стільки грошей присудь. У такому разі відшкодовувалися лише реальні збитки;

б) *quiquid ob earn rem dare facere oportet ex fide bona, eius con demnato* – що у цій справі слід виконати з доброго сумління, стільки присудь. В даному випадку присуджувався не лише реальний збиток, а й «інтерес» [3].

Слово *interesse* означає «бути між», «складати різницю», тобто присуджується різниця тим часом ймовірним станом майна кредитора, яке було б, якби договірне зобов'язання було виконано боржником, або якби делікт не було здійснено, і тим дійсним майновим становищем, яке утворилося внаслідок невиконання договору або вчинення делікту [3]. За загальним правилом між вартістю речі та інтересом було таке співвідношення: інтерес іноді перевищує ціну речі чи інтерес буває більший, ніж коштує річ (D.19.I.1) [10].

Поняття «інтересу» згадується у Дігестах як сукупність позитивної шкоди та втраченої вигоди, що згодом стали скорочено називати *damnum emergens et lucrum cessans*, тобто збиток, що виник, і упущена вигода.

Правила відшкодування шкоди. На розмір відшкодованих збитків впливала вартість речі за даних конкретних обставин, але іноді розмір такої шкоди визначався за ринковою вартістю недоставлених, знищених, пошкоджених речей (*vera rei aestimatio*, реальна вартість речі) [4, 45–48].

Відшкодовувалися лише найближчі наслідки того факту, який був підставою відшкодування. Такі збитки іменувалися прямими.

Віддалені збитки називалися непрямыми та відшкодуванню не підлягали (наприклад, особа, яка пошкодила чужу будівлю, відповідала за вартість необхідних виправлень, але не крадіжку, вчинену робітниками, які робили необхідні виправлення). Більш віддалені збитки могли присуджуватись за наявності наміру або коли контрагент (наприклад, продавець речі) знав про наявність недоліків та приховав їх. Крім того, у деліктних правовідносинах враховувалися також причина, що безпосередньо викликала шкоду, та причинний зв'язок, перерваний втручанням окремих обставин [4, 45–48]. Так, у Дігестах говориться (D.19. II.57): «(Яволен)... (Лабенон каже, що) позов про збитки внаслідок неправомірної дії (*injuria*) має бути пов'язаний з тією самою обставиною, від якої завдано шкоди, без залучення іншої причини ззовні». Це означає, що деліктна відповідальність у такому випадку відповідає» [10].

Якщо від будь-якої дії чи події, що завдала шкоди, отримується певна вигода, виникає питання можливості їх заліку (*compensatio lucri cum damno*). Римське право не дає на нього однозначної відповіді. Одні уривки Дігест підтверджують цю можливість, інші ні [3].

Крім того, за різними правилами відбувалося відшкодування договірних та деліктних збитків. У договірних правовідносинах у стародавньому праві склався принцип об'єктивної відповідальності боржника, тобто незалежно від причин, які спричинили невиконання або неналежне виконання зобов'язання. Однак у класичному праві змінився принцип суб'єктивної відповідальності, тобто з урахуванням провини (*dolus* чи *culpa*) боржника. У окремих випадках, як зазначалося вище, боржник відповідав незалежно від провини (*custodia*), тобто. його відповідальність мала об'єктивний характер [6, с. 149–155].

У деліктні зобов'язання визначальне значення мали правила відшкодування шкоди, закріплені законом Аквілія (*Lex Aquilia* 286 рік до н.е.). Позов, передбачений цим законом, давав можливість стягнути не справді завдані збитки, а найвищу вартість, раба, тварини, або речі в останній рік (при вбивстві чи знищенні) або місяць (при пораненні чи пошкодженні) перед скоєнням делікту. При цьому сума, що підлягала відшкодуванню, подвоювалася у разі заперечення відповідачем своєї відповідальності (D.9.II.) [10].

Римськими юристами було помічено, що інтереси, що захищаються правом, могли бути порушені не тільки протиправними діями, а й силами природи, а також діями, які лише за характером нагадують дії протизаконні, оскільки завдають об'єктивної шкоди, але такими не є. У римському праві існувало становище, що з певних умов дію, за своїм зовнішнім ефектом представляється вторгненням у чужу сферу суб'єктивних прав

і охоронюваних правом інтересів, не вважається правопорушним.

Це мало місце у випадках, якщо дія здійснюється:

1) на виконання обов'язку, покладеного законом, або за розпорядженням влади, або якщо вона не виходить за межі суб'єктивного права діючої особи;

2) у стані необхідної оборони проти неправомірного вторгнення у існуючі фактичні відносини;

3) у стані крайньої потреби чи крайньої потреби, коли доводилося жертвувати якимось менш цінним благом для збереження більш цінного (наприклад, корабель без вини шкіпера заплутався в рибальських мережах і їх довелося розрубати або для припинення пожежі довелося знести сусідній будинок);

4) деякі дії втрачали правопорушний характер, якщо вони вчинені за згодою потерпілої особи [6, с. 149–155; 7, с. 353–371; 9].

У зв'язку з цим у класичному римському праві відповідальність за невинну дію особи, внаслідок якої було завдано шкоди, наступала лише в окремих випадках.

Система деліктних зобов'язань у Римі характеризувалася тим, що існував певний вичерпний перелік випадків, у яких виникали такі зобов'язання. Однак не було встановлено загального правила про те, що будь-яка недозволена дія, що порушує чийсь права чи інтереси, породжує зобов'язання в особи, яка вчинила таку дію щодо потерпілого. У найдавнішому римському праві правопорушення супроводжувалося встановленням для деліквенту відповідальності незалежно від наявності суб'єктивної вини.

У процесі її подальшого розвитку права наявність провини в особи, яка вчинила приватний делікт, тобто таке правопорушення, яке було спрямоване проти «прав та інтересів окремих приватних осіб, а не прав та інтересів держави загалом», стало необхідною умовою для визнання у конкретному випадку делікту.

Таким чином: «закінчене поняття приватного делікту передбачало три елементи: 1) об'єктивну шкоду, заподіяну протизаконною дією однієї особи іншій; 2) вина особи, яка вчинила протизаконну дію; 3) визнання з боку об'єктивного права цієї дії приватно-правовим деліктом, тобто встановлення приватноправових наслідків дії, застосованих порядку цивільного процесу» [3].

Перший елемент делікту вказував на те, що шкода має бути заподіяна протиправною дією особи, вчиненою всупереч забороні або велінню норм права, яка має знайти об'єктивне вираження. Така дія завжди пов'язувалася з порушенням чийогось інтересу, що захищається об'єктивним правом [3].

Винність особи, яка вчинила протизаконну дію, передбачалася лише у разі, коли правопо-

рушник вчиняв дії навмисно. Навмисність включала здатність особи розуміти і формувати свою волю (тому виключалася відповідальність божевільного або дитини), а також злий умисел, під яким розуміється усвідомлення особою самого факту порушення чужих прав [3].

Третій елемент делікту припускав, що навіть якщо конкретно дією реально порушено чийсь інтерес і правовласнику заподіяно майнову чи моральну шкоду, але цей інтерес не захищений правом, то дія заподіювача не є незаконною [3].

Правове регулювання відшкодування збитків у цивільному праві включає комплекс положень, що визначають підстави, порядок та способи відшкодування збитків, заподіяних громадянам та юридичним особам. Основні принципи та правила відшкодування збитків встановлені у Цивільному кодексі України, та які були рецепційовані з римського права.

Як зазначається у цивільному законодавстві України: «відшкодування збитків відбувається, якщо порушено право фізичної особи чи юридичної особи, і це порушення спричинило виникнення збитків. Особа, право якої порушено, має право вимагати повного відшкодування завданих йому збитків, якщо законом чи договором не передбачено інше. При цьому, збитки можуть бути відшкодовані в натурі (наприклад, наданням речі того ж роду та якості) або шляхом грошової компенсації» [9].

Висновки. Отже у римському праві шкода, заподіяна протиправними діями, підлягала відшкодуванню у всіх випадках. Навпаки, шкода, заподіяна правомірними діями, не підлягала відшкодуванню. Виходячи з цього, римськими юристами було зроблено спробу диференціювати підстави покладання відповідальності на особу, яка завдала шкоди, залежно від характеру дій заподіяння шкоди. Водночас вони звернули увагу також на необхідність визначення правових наслідків заподіяння шкоди правомірними діями.

У процесі рецепції та подальшого пристосування римського права до регулювання змінних економічних відносин у тій чи іншій мірі були сприйняті сентенції римської юриспруденції щодо відповідальності за завдану шкоду.

Певною мірою ці положення римської юриспруденції були сприйняті також український цивільним правом.

У міру формування української державності розширення зв'язків з країнами ЄС, право яких

здебільшого базується на нормах римського права, приписи останнього про наслідки заподіяння шкоди проникають у правову систему українського цивільного права. Запозичення таких положень спостерігається у низці правових актів України. Саме цим пояснюється схожість правового регулювання відносин щодо відшкодування шкоди, за нормами римського права та українського цивільного права.

Тому є вагомим підстави констатувати, що норми римського права заклали основу становлення, розвитку та вдосконалення правового регулювання відносин щодо відшкодування шкоди, зокрема, в українському цивільному праві.

Література

1. Гринько С.Д. Дигести Юстиніана як джерело римського приватного права. *Університетські наукові записки*. 2007, № 1 (21). С. 90–96.
2. Голубенко І.І. Правові аспекти відшкодування шкоди та збитків, завданих фізичним та юридичним особам внаслідок збройної агресії російської федерації / Голубенко І. І., Шпак К. О. *Наукові перспективи*. – 2023. № 4(34). С. 384–396.
3. Деліктні зобов'язання римського приватного права: поняття, система, рецепція: *монографія* / С.Д. Гринько; за наук. Ред. Є.О. Харитонов. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2012. 724 с.
4. Куцин А. В. Зобов'язання з відшкодування шкоди. Від римського приватного права до сучасного цивільного законодавства: основні поняття та визначення / А. В. Куцин // *Від римського приватного права до права Європи*: матер. 15-ої міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15 трав., 2017 р.) / за заг. ред. д.ю.н., проф. Є. О. Харитонов. Одеса: Фенікс. 2017. С. 45–48.
5. Основи римського приватного права: навч. посіб. – [вид. 2 ге, допов.] / В. С. Макачук. К.: Атіка; Х. Право. 2015. 256 с.
6. Основи римського приватного права: навчально-методичний посібник / Є. О. Харитонов, І. В. Давидова, О. І. Сафончик та ін.; за ред. Є.О. Харитонов. Одеса: Фенікс. 2019. 296 с.
7. Підпригора О.А., Харитонов Є.О. Римське право: підруч. / О.А. Підпригора, Є.О. Харитонов. 2-ге вид. К. Юрінком Інтер, 2009. 528 с.
8. Римське приватне право: підруч. / А. Р. Калужний, В.М. Вовок. К. «МП Леся». 2014. 240 с.
9. Римське приватне право [Електронний ресурс]: компл.навч.-метод. забезп. дисц. Для здобувачів ступеня бакалавра за освіт. програмою «Право» спец. 081 Право / уклад.: О.Н. Владикін; КІП ім. Ігоря Сікорського. Київ. КІП ім. Ігоря Сікорського. 2025. 164 с.
10. *Digesta. English. The digest of Justinian* / transl. ed. by Alan Watson. Nicholas Bacon Law Society. URL: <https://bit.ly/3nVZSDE>.